

ЧЕДОМИР МАРКОВИЋ

ОСВРТ НА СТАЊЕ И ЗАШТИТУ СПОМЕНИКА КУЛТУРЕ У ЦРНОЈ ГОРИ

1. СТАЊЕ И ЗАШТИТА АРХЕОЛОШКИХ ЛОКАЛИТЕТА У ЦРНОЈ ГОРИ

На простору СР Црне Горе постоји низ археолошких локалитета, откритих и истраживаних током задње три деценије, који су због својих културних, историјских, архитектонских или пак ликовних садржаја одавно стекли углед и статус изванредно значајних споменика наше прошлости. Због чињенице да један њихов број полако тоне у заборав, јер је стање у коме се налазе крајње забрињавајуће, као и због потреба разрешења проблема њиховог даљег очувања, заслужују да им се на овом мјесту посвети одговарајућа пажња.

Овдје ће, у овом кратком осврту, бити заправо ријеч о оним археолошким локалитетима који су с аспекта заштите најугроженији и који изискују предузимање хитних мјера како би били спашени од даљег пропадања и тоталног уништења. Важно је при томе истаћи да се углавном ради о конзерваторским интервенцијама скромног обима и скромних финансијских улагања, гдје само одговарајући однос уз максимум жеља може учинити да се ова драгоцјена свједочанства наших минулих знања и умјећа сачувају.

Између Мориња и Рисна у Бококоторском заливу налази се мало сеоце Липци, које је само мањем броју, посебно заинтересованих људи прирасло за срце. Разлог ове несвакидашње и необичне љубави крије се у једној окомитој литици на којој се налазе јединствени цртежи настали у периоду бронзаног доба и који представљају дио садржаја магијско-религијских радњи праисторијских ловаца. Техником израде, ликовном компонентом, посебно својим значењем и значајем, ови цртежи неоспорно представљају изузетно и надасве ријетко свједочанство о умјетничким и

религијским преокупацијама прастановника овог подручја.¹

Окомита стијена на којој су свијетлом окер бојом, неком врстом мјешавине креча и глине, исликани јелени у поворци и низ других симбола, налази се на око 600 м удаљена од мора и од главне саобраћајнице-јадранске магистрале. До литице, односно до некадашњег светилишта, води узана, једва проходна стаза, добрим дијелом зарасла у трње, тако да знатижељни до цртежа стижу тешком муком.

И умјесто да нам чињеница да се ради о јединственим цртежима, који немају директних аналогја на просторима јужне и средње Европе, послужи као основни мотив и довољан разлог да предузмемо све неопходно, да пролазнике упозоримо, прилазни пут и непосредну околину уредимо и тиме добијемо изузетно атрактиван музеј праисторијске умјетности под отвореним небом, ми смо учинили управо супротно. Предали смо овај локалитет забору, учинили га готово неприступачним и онемогућили њим оним поштоваоцима праисторијске умјетности, који Липце познају једино из стручне литературе, да се диве овом дару прошлих времена.

Недалеко од Пљеваља, у атару села Комини, још увијек под дебелим наслагама земље, леже остаци римског града загонетног имена, од кога је познато само почетно слово С и статус муниципијума, па је отуда у стручној литератури познат под именом Муниципијум С...² Од овог значајног града, насталог вјероватно крајем I или почетком II вијека нове ере, до сада су успјешно истражене само његове некрополе. Систематска истраживања обављена су у раздобљу од 1964. па до 1974. године.³ Међу великим бројем гробова, најчешће оних са спаљеним покојницима, откривено је и неколико монументалних гробних конструкција, специфичног и оригиналног изгледа. Својом изузетном монументалношћу, архитектонском и ликовном обрадом, посебно су се издвајале двије гробнице, које су од елемената пронађених током ископавања успјешно реконструисане.⁴ У циљу њихове презентације и даљег очувања, предложено је да се појас земљишта, на коме су лежале, откупи од власника, те да се предузму и други неопходни захвати, како би се проблем њихове заштите „*in situ*” оптимално ријешио.

У Републичком заводу за заштиту споменика културе на Цетињу урађен је потребни елаборат, земљиште је откупљено, обављене су и одређене конзерваторске интервенције на гробницама и на томе се стало, и на томе се стоји и данас. У међувремену гробнице су зарасле у коров, зидови начињени од масивних камених блокова поново су обрушени, неки и оштећени и дјелимично затрпани и сасвим је сигурно да више не служе као драгоценство једне минуле цивилизације, већ прије као

1. И. Пушић, *Праисторијски цртежи на стијени у Липцима*, Годишњак Центра за балканолошку испитивања, IV, Сарајево 1966. стр. 187-191.

2. А. Цермановић-Кузмановић, *Муниципијум С... и његова проблематика у светлу археолошких и епиграфских споменика*, Старијар XIX Београд, 1969, стр. 101. и даље

3. Резултати истраживања на некрополама Муниципија С... саопштани су у Археолошком прегледу бр. 7 за 1965., стр. 144; бр. 8 за 1966., стр. 115; бр. 9 за 1967., стр. 113; бр. 14 за 1972. стр. 91-92; бр. 15 за 1973. стр. 71. и бр. 16 за 1974., стр. 89.

4. Д. Срејовић, *Гробнице Аурелије Максимине и Паконије Монтане у Коминима*, Зборник радова Народног музеја у Београду.

доказ наше небриге, наше немоћи и наших неиспуњених хтјења. Остаци ових изванредних примјерака сепулхралне архитектуре указују данас више него икада на потребу да се овакви и слични споменици морају сачувати и да им је у том смислу потребно много више бриге и пажње. Мало додатног напора, нешто више жеља и сасвим скромна финансијска средства, чини се да би у овом тренутку било довољно.

Међутим, проблем коминских некропола овим ни издалека није обухваћен. Наиме, систематским ископавањима пронађен је и импозантан број камених надгробних споменика са очуваним, читљивим натписима и рељефном декорацијом⁵. Овај необично богати фонд римских лапида представља праву ризницу податка о свим видовима живота града и његових житеља у раздобљу од I па до краја IV вијека нове ере.

Као привремено рјешење за смјештај ових споменика, изграђена је једна дрвена барака на самом локалитету још далеке 1965. године. Барака одолијева времену, стоји и данас и у својој унутрашњости чува својеврсну галерију провинцијске римске умјетности. Овоме треба придодати и податак да барака прокишњава, да су услови у њој изузетно лоши и да је због тога знатан број споменика већ драстично оштећен. Док лапиди, натопљени водом, мрзну, пуцају, распадају се, успјели смо само да сачинимо елаборат о потреби и начину њихове конзервације и да више пута обавијестимо и упозоримо о потреби предузимања хитних мјера на њиховој заштити. А стање се битније није промијенило ни до данас, осим што је барака још старија, што још више прокишњава, а споменици и даље пропадају.

У питомом, живописном, ка туризму посебно оријентисаном Петровцу на мору, још давне 1902. године на имању Марка Греговића, на локалитету Миришта, откривени су остаци једне касноантичке виле рустике, чију је једну просторију прекривао мозаички под димензија 7 x 5,35 м. Мозаик, изванредних умјетничких квалитета, начињен од пет различитих врста и боја камена, са зналачким компоновањем вегетабилних и геометријских орнамената сконцентрисаних у дванаест једнаких, квадратних поља, међусобно одвојених плетеницом судећи према сличним мозаицима, посебно оним из Илиће и Стобија, датован је у IV вијек наше ере.⁶

У раздобљу од 1960. па до 1970. године мозаик је конзервиран и презентираан „*in situ*”. Ради трајне и комплексне заштите, над мозаиком је подигнут павиљон савременог облика и савремених рјешења, што је нудило безбједну будућност овом вриједном дјелу музичке умјетности. Павиљон је пружао и могућност да се дио његовог простора искористи као изложбени простор у коме би били изложени остали покретни налази са локалитета.

Након завршетка градње павиљона почетком 70-тих година, врата су чврсто закључана и остала су закључана све до данашњих дана, с том разликом што су у међувремену стакла павиљона поломљена, кров про-

5. А. Цермановић-Кузмановић, *Неколико нових римских натписа из Комина*, Старинар XVIII, Београд, 1968, стр. 201. и даље; *Неколико необјављених натписа из Комина*, Зборник Филозофског факултета у Београду X/1, стр. 75 и даље

6. В. Јовановић, *Нови касноантички мозаик у Петровцу на мору*, Старине Црне Горе I, Цетиње 1963, стр. 129-137.

пао, околина запуштена, а приватна градња у непосредној близини до те је мјере узурпирала простор да је данас права авантура стићи до павиљона и мозаика.

Очито је да је и ово још један примјер нашег немарног односа према споменичком благу, чак и онда када је оно доведено у стање да може активно судјеловати у туристичкој понуди и пропаганди, у обезбјеђивању динара за своју егзистенцију и када за узврат тражи само мало додатног напора и бриге. Овако, судећи по стању у коме се данас налазе павиљон и мозаик, мораће све из почетка, а питање је докле и са којим средствима.

Усред Бара, на локалитету Тополица, окружени новим, модерним здањима, налазе се остаци једне триконхалне цркве, који тешком муком одолијевају времену и забораву. Триконхос припада времену Јустинијана, односно VI вијеку и један је од најстаријих споменика из периода раног хришћанства код нас.⁷

Остаци цркве су откривени 1964. и систематски истражени и конзервирани током 1965. и 1966. године.⁸ С дужном пажњом и залагањем стручњака остаци су брижљиво презентирани с очитом намјером да Бар у свом градском ткиву добије изузетно атрактиван споменик. Бријеме је, међутим, пролазило и по нашој устаљеној пракси триконхос је препуштен себи самом. Оно мало напора да се покоси трава и од стране бачени отпаци било је очито недовољно да се споменик како треба очува и сачува. Конзервација из далеке 1966. године полако је попуштала, зидови су почели да се круне, подови да пропадају због честог присуства воде, јер одводњавање локалитета није никада ријешено, а преко локалитета је прошла и самозвана, дивља пјешачка стаза, повезујући двије наспрамне улице.

Својевремено је и за заштиту овог локалитета сачињен неопходан ел-аборат са урбанистичким рјешењима, али се на овоме стало и остало. Ипак, радује податак да се барски триконхос нашао у програму обнове оштећених споменика културе у земљотресу од 1979. године и да постоје реалне шансе да буде реконзервиран и презентиран на начин који одговара његовом значају.

Непосредно уз магистрални пут, на излазу из Титограда, у селу Дољанима, откривени су 1956. године остаци двију цркава, једне базилике и једног триконхоса из почетка VII вијека.⁹ Упоредо са истраживањима изведени су и неопходни конзерваторски радови, те се и овај локалитет нашао на списку оних који су са дужном пажњом предати на даљу бригу и старање. Истовремено су бројни фрагменти камене декоративне и архитектонске пластике привремено депоновани у подрумски простор једне сусједне куће у којој су остали дуго, а некима се изгубио сваки траг.

И овај споменик ране архитектуре, тако драгоцен и тако риједак у својој богатој, расчлањеној основи, доживио је судбину претходних. Брзо

7. Ј.Ковачевић, *Историја Црне Горе I*, Титоград 1967, стр. 271.

8. О. Велимировић-Жижић, *Бар, Тополица - црква са некрополом*, Археолошки преглед 8, Београд 1966, стр. 148-149.

9. В. Кораћ, *Дољани код Титограда*, Старица IX-X, Београд 195., стр. 383-384.

је растао у коров, мјестимично обрушених зидова, затрпан отпацама и грађевинским материјалом, напуштен и запуштен пружао је тужну слику онога што је не тако давно било зналачки и педантно урађено.

Прије пар година уследила је интервенција Музеја и галерија Титограда, под чијим се патронатом споменик налази, и уз помоћ омладинске радне акције локалитет је очишћен, реконзервиран и ограђен транспарентном оградом, те тако уређен и без бојазни од оштећења може постати мета свачијем оку и фотографском објективу.

Педесетак метара од морске обале, у живописним и по развоју поморства чувеном Прчању, у близини монументалног храма св. Богородице, налазе се остаци једне посве необичне цркве, откривени и конзервирани између 1959. и 1963. године.⁹ Црква, посвећена св. Томи, посједује риједак облик основе крстообразовног типа са моћним кубетом, која нема директних аналогија на нашим просторима, већ се једино може везивати за сличне објекте у сусједним земљама (црквом С. Сатиру у Милану у Италији и црквом *St. Germain des Prés* у Француској), које се датирају у IX вијеку.¹¹

Остаци цркве су брижљиво конзервирани, заштићени потпорним зидовима и дренажним каналом, те презентирани послје скромне анастилозе и 1963. године предати на дужну бригу надлежнима.¹²

Данас, након четврт вијека самовања, препуштена зубу времена, црква Св. Томе као да је поново изгубљена. До њених остатака се једва може стићи, јер се и прилазни пут једва разазнаје. Руинирана, затрпана отпацама и зарасла у коров вапи за мало људске бриге. Не можемо а да не констатујемо да до данас није ништа учињено да се ови вриједни остаци прероманске архитектуре нађу у неком програму скорих конзерваторско-рестаураторских захвата. Питање је колико ће још времена зидови Св. Томе стајати усправно и одолијевати времену. Вјероватно не дуго.

Још једна црква посвећена истом апостолу св. Томи, истог значаја и из истог времена, дијели исту судбину.

У селу Кутима, изнад Херцег Новог, откривени су 1960. године остаци једне занимљиве цркве, једнобродне основе са куполом, зидане у двије фазе.¹³ Упоредо са истраживачким радовима, изведени су и заштитни. Остаци зидова цркве су конзервирани, са јужне стране је подигнут потпорни зид ради заштите од повремених бујица које се сливају низ сеоску вододерину. Јединствена, уникатна камена пластика, која је потицала од црквеног намјештаја, пренијета је у херцеговски музеј, гдје се и сада налази и гдје својим ликовним и иконографским садржајем обogaђује музејску поставку и плијени пажњу посјетилаца, посебно стручњака.

Данас, више од четврт вијека доцније, потпорни зид више не постоји

10. Податак из документације Републичког завода за заштиту споменика културе - Цетиње.

11. Ј. Ковачевић, *Основни проблеми средњовековне археологије Црне Горе*, Материјали IV, Београд 1967., стр. 39-48.

12. В. Дрецул, *Рад Завода за заштиту споменика културе СР Црне Горе у 1963. и 1964. години*, Старине Црне Горе II, Цетиње 1964., стр. 117-141.

13. Ј. Ковачевић и И. Пушић, *Ископавање на рушевинама цркве св. Томе у Кутима-Бока Которска*, Археолошки преглед 1, Београд 1959., стр. 156-159.

јер су га одавно подлокале и срушиле бујице, срушила се и апсида цркве, зидови су изнова попуцали и дјелимично се обрушили, тако да се једва разазнају трагови раније конзерваторске интервенције.

И овдје је дугогодишњом небригом учињено да се споменик толико запусти и буде оштећен да се с правом може поставити питање да ли се уопште може повратити у онај изглед који је затечен након откопавања. Ипак радује податак да се црква св. Томе нашла у програму обнове од земљотреса оштећених споменика културе и треба очекивати да се конзерваторски радови ускоро изведу.

На познатом, туристички запосједнутом полуострву „Острву цвијећа”, иначе од раније познатом као Превлака, у раздобљу између 1956. и 1959. године откопани су остаци једног већег сакралног комплекса, познатог као манастир Св. Арханђела Михаила. У откривеном комплексу, старијем раздобљу припадала је велика тробродна црква бенедиктанске опатије са елементима романске архитектуре, која се први пут помиње 1124. године. Касније је овдје основана зетска православна епископија.¹⁴

Бројни фрагменти декоративне камене пластике и црквеног намјештаја, са елементима прероманске умјетности, указују на могућност да је на овом мјесту постојала старија, прероманска грађевина, вјероватно из X вијека.

Откривени остаци манастирског комплекса су конзервирани и заштићени, а камена пластика депонована у сусједну црквену зграду, за чију се подрумску просторију помишљало да би могла бити претворена у неку врсту музеја.

Вријеме, небрига и незаинтересованост учинили су да локалитет поново постане незанимљива руина обрасла у коров и затрпана отпацама. Градња ексклузивног љетовалишта, нажалост, и поред упорних настојања службе заштите, мимоишла је овај комплекс, а мјесни свештеник је при адаптацији црквене зграде камену пластику једноставно избацио из подрума. Разбацана по околини нашла се на мети посјетиоцима, тако да је један дио ове богате збирке просто нестао.

Касније заједничком иницијативом службе заштите и музеја из Тивта, остатак камене пластике је покупљен и пренијет у Тиват, гдје ће се наћи изложен у новим музејским просторима. Остаци манастира, пак, и даље чекају на мало добре воље, на мало напора и на нешто средстава да би поново изронили из корова и отпадака, те да поново постану значајан дио наше културне баштине.

Уз пут, који од Бијелог Поља води ка Иванграду, у селу Загону, налазе се рушевине још једне значајне и за историју архитектуре драгоцене црквене грађевине. Црква је посвећена св. Јовану, триконхалне је основе са призиданим просторијама и ттраговима живописа насталог прије XIII вијека. Сличне су јој прероманске грађевине св. Николе код Нина, св.

14. Ј. Ковачевић, *Историја Црне Горе I, Титоград 1967, стр. 328*

Кршевана на Крку и триконхос у Дривасту код Скадра и све се везује за раздобље од IX до XI вијека.¹⁵

Ископавања и конзервација Св. Јована у Затону изведена су између 1961. и 1963. године!¹⁶ И као што то обично бива, од тада па до данас није више ништа урађено на одржавању овог споменика. Остаци зидова су поново урушени и поново затрпани земљом и шутом са околног, сеоског гробља, зарасли у коров и травуљину и заиста пружају тужну слику, слику која опомиње и која захтијева да се наш однос према споменичком наслеђу мора мијењати, посебно према оним споменицима који се налазе на осами, далеко од очију, а који су најчешће сачувани само у фрагментима. Уколико овакав немаран однос и даље потраје, тешко да можемо вјеровати да ћемо у блиској будућности имати сачуван и један траг, и један податак о нашој богатој грађевинској дјелатности, о једном значајном сегменту наше културе.

На крају овог осврта, који има призив и ламентације и апела, треба истаћи да овдје нијесу обухваћени сви они бројни споменици и археолошки локалитети којима је неопходна хитна интервенција. Зато ће бити довољно да неке од њих само поменемо, да би се присјетили давно преузетих обавеза да их одржавамо и чувамо.

Такав је случај са остацима касноантичке *vilae rusticae* у селу Кручама код Улциња,¹⁷ са остацима цркве, манастира и гробља Св. Фрање на Гурдићу у непосредној близини которских зидина, који се помињу 1288. године и који бијашу откопани и конзервирани на почетку 60-тих година да би касније постали градска депонија за отпатке,¹⁸ са остацима цркве св. Марије на локалитету Мало Росе на Луштици, који откопани и конзервирани броје дане препуштени сами себи, са античком и раносредњовјековном Дукљом, највећим и најзначајнијим градом римске провинције Далмације, око чијег уређења и даљих истраживања разговори трају већ више од двије деценије.

Да је потребно уложити сасвим мало напора и сасвим скромна средства у заштиту једног археолошког локалитета, најречитије говоре остаци римске *vilae urbanae* са мозаицима у Рисну. Конзервирани остаци архитектуре и мозаици заштићени су лаганом, транспарентном настрешицом, док константна брига Мјесне заједнице из Рисна не дозвољава да локалитет запустити, већ напротив зналачки презентира активно је укључен у скромну туристичку понуду града.

Мало више жеље, мало више напора и сасвим скромна средства учиниће да се алармантно и крајње забрињавајуће стање наших изузетно значајних археолошких локалитета ублажи или пак до тог нивоа уреди да их можемо спокојно предати следећим генерацијама.

15. В. Јовановић, *Археолошки споменици у Затону околини*, Материјал IV, Београд 1967, стр. 93-103

16. В. Ђурић, *Рад Завода за заштиту споменика културе СР Црне Горе 1961. и 1962. године*, Старине Црне Горе I, Цетиње 1963., стр. 167-184.

17. Локалитет Круче је само дјелимично истражен и откривен. Ради се о једној касноантичкој вили рустици, чије су поједине просторије украшене мозаиком.

18. С. Мијушковић, *Споменици културе у Боки Которској и нужност њихове заштите*, Старине Црне Горе VI, Цетиње 1978., стр. 39-49.

2. ЗАШТИТА ПОКРЕТНИХ СПОМЕНИКА КУЛТУРЕ ОД СТАРЕЊА И ПРОПАДАЊА И ЊИХОВО ОДРЖАВАЊЕ КАО ТРАЈНИ ОБЛИК ЗАШТИТЕ

Упоредо са рађањем човјекове жеље да поједине предмете из прошлости сачува и у изворном облику пренесе будућим генерацијама, јавио се и проблем њихове заштите од старења и пропадања. Као веома актуелан поставио се одавно и пред службу заштите споменика културе, која, свјесна потребе његовог рјешавања, већ дуго низ година упорно трага за новим начинима и могућностима да се нежељени процес старења предмета ублажи, успори или пак, ако је то могуће, и потпуно заустави. И управо од разрешења овог проблема зависи даља судбина бројних покретних споменика културе, без обзира на врсту материјала од којих су начињени.

Наравно да је рјешавање овог проблема заокупљало и још увијек заокупља и стручну службу заштите споменика културе у Црној Гори, и не само њу већ и све оне друге институције и људе који се на било који начин баве прикупљањем, чувањем, презентирањем или проучавањем одређених врста покретних споменика културе. Овдје се, прије свега, мисли на музеје, архиве, библиотеке, галерије и различите врсте збирки било да се налазе у друштвеном, вјерском или приватном власништву. Све њих заокупља и мори заједничка брига: како и шта предузети да предмети даље не пропадају, односно на који начин зауставити природни процес њихове деградације, који, некада брже а некада спорије, води ка њиховом уништењу и који је то степен одржавања који би гарантовао пуну безбједност.

Стварањем музеја и сродних институција и смјештањем предмета у затворене витрине, вјероватно је учињен први корак да се примјеном бољих услова успори или спријечи пропадање одређених врста покретних споменика културе. Сигурно је да витрина, бар у одређеном обиму, искључује дејство спољашњих фактора (влаге, на примјер), као и већег броја хемијских и физичких утицаја, који битно доприносе бржем старењу предмета. Међутим, ово је само дјелимично рјешење и то за краћи временски период, јер је познато да, без обзира на релативно погодне услове, предмети у витринама без предходно обављеног конзерваторског третмана, односно без претходно обустављених процеса деградације, ипак трпе велике промјене и пропадају. Ово је посебно изражено код нас, што је лако објаснити чињеницом да услови, прије свега у нашим музејима, нијесу ни задовољавајући, а далеко су од тога да буду оптимални за све врсте предмета и материјала. Примјера ради, релативна влажност која одговара папиру истовремено не одговара металним предметима, а они се најчешће налазе заједно изложени. Поред овога и сами предмети у себи садрже узроке свога пропадања, који се могу једино обуставити правилном, стручном, конзерваторском интервенцијом. Слична је ситуација и са покретним споменицима који се чувају у библиотекама, архивима, галеријама и збиркама, гдје су стварањем нешто повољнијих услова, процеси деградације успорени, али не и потпуно обустављени, јер су створени услови далеко од идеалних и само је дио чуване грађе подвргнут конзерваторској интервенцији.

На основу реченог, може се констатовати да је старење покретних

споменика културе условљено дјеловањем двојаких фактора: спољашњим, односно неадекватним условима чувања, и унутрашњим, који су веома различити и зависе од врсте материјала од којих су споменици начињени као и од саме старости споменика.

Чини се да се борба против старења и пропадања споменика културе мора одвијати у два основна правца, гдје први подразумијева стварање оптималних услова у просторима у којима се предмети чувају и излажу и други који претпоставља предузимање одговарајућих конзерваторских интервенција. Оба правца дјеловања предвиђају да се споменици доведу у стабилно стање, тј. да им се зауставе или бар успоре процеси који воде ка њиховој деградацији, односно старењу и пропадању.

Формирањем релативно разгранате мреже музеја, архива, библиотека, па и галерија, на подручју Црне Горе нијесу ни издалека створени сви они битни услови који би бар искључивањем спољашњих фактора допринијели да се процес старења и пропадања покретних споменика културе, који се у овим институцијама чувају или излажу, успори. Ријетки су музеји који су у својим просторима обезбиједили минимум повољних услова, док је далеко више оних који не само што не задовољавају минимум повољних услова, већ су услови који у њима владају такви да често погубно дјелују на одређену врсту експоната.

Мора се подвући и чињеница да чак и оним музејима и сличним институцијама, које су након земљотреса од 1979. године, у процесу обнове, претрпјеле знатне измјене свог простора, наравно најбоље, није много учињено да се створе и оптимални услови за чување предмета. По свему судећи, мало је вођено рачуна о обезбјеђењу адекватне климатизације простора, како оних намијењених за чување предмета (депоа), тако и оних за излагање, а што би сасвим сигурно представљало битан предуслов за њихово даље одржавање.

Не треба посебно истицати какви услови владају у манастирским ризницама и другим сакралним објектима у којима се налази значајан дио укупног фонда покретних споменика културе. Услови у њиховим просторијама су крајње неповољни и сигурно је да ће споменици који се у њима чувају и даље трпјети драстичне промјене које воде њиховом пропадању. Овакво стање ће трајати све дотле док се, или услови не побољшају, што је веома тешко остварити, или док се споменици не измјесте и депонују у просторије које пружају повољније услове, што такође није једноставно остварити због већег броја додатних проблема који се претходно морају ријешити.

У рјешавању проблема везаних за даље очување предмета који се чувају у манастирским ризницама, у последње вријеме доста је учињено. У обимним и сложеним пословима при санацији Цетињског манастира и манастира Савине, нашло се и довољно простора да се на савремен начин ријешају и проблем чувања и излагања материјала из манастирских ризница. Након конзерваторског третмана сви предмети ће се наћи у оптималним условима, што ће представљати сигурну гаранцију њиховог безбједнијег егзистирања. Нажалост, и даље остаје отворен проблем безбједног

техничке и физичке заштите, те ће и даље постепено пропадати.

Формирањем Завода за заштиту споменика културе у Црној Гори 1948. године, чија дјелатност и данас покрива читаву територију Републике, створене су нешто повољније могућности за предузимање одговарајућих стручних, неопходних конзерваторских захвата ради спречавања старења, односно пропадања појединих врста покретних споменика културе. Посебно је улога Завода дошла до изражаја током 60-тих година, када је формиран први атеље за конзервацију штафелајног сликарства и живописа, а одмах затим и атеље за конзервацију старих књига, докумената и пергамента. Нешто касније оспособљен је за рад и атеље за конзервацију метала, стакла и керамике, што је на неки начин представљало заокружену цјелину у потреби спровођења одговарајућих конзерваторских интервенција на одређеним врстама покретних споменика културе. Једини изузетак представљао је атеље за конзервацију текстила, јер тада нијесу били сазрели сви услови, прије свега технички, а посебно кадровски, за његово формирање. Они су се стекли тек након земљотреса 1979. године, тако да данас у оквиру Завода функционише и овај атеље.

У даљем развоју конзерваторске службе у Црној Гори видног удјела имају и музеји на Цетињу, који 1976. године, углавном за своје потребе, формирају атеље за конзервацију метала и атеље за конзервацију текстила. Музејски атеље за конзервацију метала успјешно се носи са сложеним проблемима конзервације различитих врста оружја из својих колекција, док је атеље за конзервацију текстила, пак, попунио ону празнину која се дуги низ година осјећала у овој грани. Формирањем ових атељеа у Заводу и музејима на Цетињу, обезбијеђена је адекватна примјена конзерваторских интервенција на једном дијелу фонда покретних споменика културе. У међувремену, Централна народна библиотека „Ђурђе Црнојевић” на Цетињу покушала је да за своје потребе формира атеље за конзервацију папира, али због помањкања средстава и одговарајућег стручног кадра, није се одмакло од припремних радова, мада су ријешени проблеми простора и опреме.

У оквиру новооснованог Општинског завода за заштиту споменика културе Котора, предузети су одређени напори да се формира и оспособи за рад атеље за конзервацију икона и слика на платну. Иако без довољног броја стручног кадра и без неопходне савремене опреме, овај атеље постиже запажене резултате.

У савлађивању проблема конзервације, првенствено у стицању основних знања, атељеи Завода и музеја на Цетињу у почецима свога рада ослањали су се на велике конзерваторске центре (Београд и Загреб), прихватајући нове, савремене методе у конзерваторским третманима, као и употребу савремених материјала, што је резултирало квалитетом у обављању конзерваторских радова на једном релативно великом броју значајних покретних споменика културе са читаве територије Црне Горе.

За двије деценије непрекидног рада конзерваторска служба Републичког завода за заштиту споменика културе на Цетињу толико је узнапредовала, технички, па и кадровски ојачала, да се слободно може рећи да се

данас налази на нивоу ове службе у Југославији. Посебно добро опремљени ателеи, у којима је добар дио опреме добијен на поклон од UNESCO-а након великог потреса из 1979. године, отварају реалне могућности за примјену и најкомплицованијих конзерваторских метода, пружајући истовремено и довољно услова за истраживачки рад у домену конзервације покретних споменика културе. Све ово је допринијело да се конзервација покретних споменика културе у Црној Гори, посебно након земљотреса из 1979. године, подигне на виши, квалитетнији ниво, што гарантује да ће се брига о заштити овог бројног фонда и даље водити озбиљно, сразмјерно његовом значају. Оваква одређења условљена, наравно, и потребама и могућностима, учинила су да се предузму и одређени додатни напори у заштити покретних споменика културе. Тако се при санацији музејског комплекса у Бару приступило реализацији идеје о потреби формирања једне приручне конзерваторске радионице која би за потребе музеја обављала превентивну заштиту музејског материјала. Али, нажалост, изузев адаптираног простора и нешто набављене опреме, даље се није отишло.

Осим што ателеи за конзервацију покретних споменика културе у Црној Гори већ више од двадесет година обављају деликатне конзерваторске захвате, сигурно је да предстоји још много послова, јер на конзерваторску интервенцију овог тренутка чека огроман број експоната. Овај податак несумњиво намеће и потребу за повећањем укупног броја запослених на овим пословима, којих је сада свега 26 и то само 7 са високом стручном спремом и 2 са вишом. Захваљујући отварању Културолошког факултета на Цетињу, са одсеком за конзервацију и рестаурацију покретних споменика културе свих врста, створене су реалне шансе за побољшање кадровске структуре у конзерваторској служби, наравно уколико се за ове потребе обезбиједи и одговарајућа средства.

Не треба заборавити да је досадашњом конзерваторском праксом и поред двадесетогодишњег рада обухваћен само мањи дио укупног фонда покретних споменика културе у Црној Гори и да прави посао на овом плану тек предстоји. Међутим, ваља напоменути и то да, и поред свих наших напора да се што већи број покретних споменика културе подвргне конзерваторском третману и на тај начин прекине процес њихове деградације, нећемо много постићи уколико паралелно не стварамо и одговарајуће услове за њихово чување и излагање. Лоши услови чувања оправдан су извор сумњи у поновну могућност покретања заустављених процеса старења споменика и поновну потребу примјене неке од бројних конзерваторских метода. Све док у просторима намијењеним за чување и излагање покретних споменика културе не буду обезбијеђени потребни услови за сваку врсту споменичког материјала посебно, не можемо говорити да смо предузели све да ови значајни документи буду обезбијеђени од даљег пропадања. Како код извјесног броја институција које се баве чувањем или презентирањем одређених врста покретних споменика културе предстоје обимни радови на санацији и адаптацији објеката у којима су смјештене, потребно је учинити и корак даље у остваривању повољних, ако не и идеал-

них, услова у просторима за чување и излагање. Тек са оваквим приступом можемо бити сасвим сигурни да смо учинили све што је у границама наших могућности да покретне споменике културе сачувамо од даљег старења, односно од њиховог тоталног уништења.

Čedomir Marković

REVIEW OF CONDITION AND PROTECTION OF MONUMENTS OF CULTURE IN MONTENEGRO

Summary

Condition and protection of archeological sites in Montenegro are discussed in this paper as well as the protection of mobile monuments of culture from aging and delapidation, and the measures for their maintenance as a permanent form of their protection. In Montenegro there are known localities from prehistory, antiques and middle ages. Completely unprotected is Okapina Lipci by Risan with drawings from the late Bronze Age. Exposed to delapidation are the relics of Roman necropolis in Komina by Pljevlja, villa Rustica with mosaic from 3rd-4th century in Petrovac na Moru, traiconchos from 6th century in Bar (Topolica), earlychristian and earlybyzantian churches in Doclea and in adjacent site Doljani (Zlatica), relics of small church from 9th century in Prčanj (Saint Thomas), Kuti by Herceg Novi, Monastery of St. Michael on Prevlaka by Tivat (first mentioning in 1124), trichonos from 9th century in Zaton, villa rustica with relics of mosaic on locality Kruće by Ulcinj (6th century). The second part of the report has been devoted to protection of mobile monuments.